

Klasika

KELI KLAUSIMAI „KRIZĖS“ SĄVOKOS ISTORIJAI

Reinhard Koselleck

Reinhardas Koselleckas (1923–2006) buvo dar tik pradėjęs rengti savo disertaciją, kai 1951 m. Berlyno laisvojo universiteto Istorijos institutas buvo pavadintas autoritetingiausio XX a. pirmosios pusės Vokietijos istoriko Friedricho Meinecke'ės vardu. Kaip mėgstama sakyti apie ilgai gyvenusius ir dar daugiau nuveikusius žmones, tai buvo epochos, gal net ir kelių epochų žmogus. Ne tik per Leopoldo von Ranke'ės 1886 m. vykusias laidotuves, bet ir gyvai susidūręs su XIX a. Vokietijos istorijos mokslo Olimpo dievais. Pats šią viršūnę pasiekęs XX a. pirmaisiais dešimtmečiais, jis tapo tikru istorizmo, kurį vadino viena didžiausių vokiškų dvasinių revoliucijų, kokias yra išgyvenęs Vakarų mąstymas, apologetu, gynusiu šią vokiškosios dvasios apoteozę nuo bet kokių, dažniausiai savo paties germaniškųjų gentainių, išpuolių. O tokių būta, ir ne vieno. Ne veltui Veimaro Vokietijoje radosi tekstų, konstatavusių istorizmo krizę. Krizę, su kuria siziifiškai grūmėsi Meinecke'ė (*Die Entstehung des Historismus*, 1936), ir krizę, į kurią filosofškai daugiasluoksniškai žvelgė Koselleckas, galima įvardyti universaliu (teologijos, mokslo, kasdienybės požiūriu), visus žmogaus istorinius laikus siejančiu bendroju vardikliu, viena iš koseleckiškųjų *atsikartojimo struktūrų*.

Atsitiktinumas, kurio, priešingai nei Koselleckas, taip nemėgsta dažnas istorikas, kad tais pačiais 1954 m., kai mirė Meinecke'ė, disertaciją gynė Koselleckas, neretai vadinamas garsiausiu XX a. antrosios pusės Vokietijos istoriku.

Koselleckas, kol buvo gyvas, neretai vadintas vienišiumi individualistu, atskalūnu, kuris, nepaisant viso to, stovi savojo cecho centre. Lyg to dar būtų maža, vienas jo mokytojų, Hansas Georgas Gadameris, jį pakrikštijo maščančiu istoriku: filosofu tarp istorikų, istoriku tarp filosofų. Sąvokų istorija, istorijos teorija, istorinių laikų teorija, metaistorija – visa tai skirtingais būdais įdirbti Kosellecko mąstymo laukai, kurie, kad ir kaip skeptiškam skaitytojui būtų neįtikima, buvo susieti su istorinėmis konkretybėmis, istoriniais laikais, *žmogiškosios patirties erdve* ir *žmogiškųjų lūkesčių horizontu*, koseleckiškąja istorine antropologija. Jo žvilgsnis į praeitį – kaitą ir pastovumą – buvo ir istoriškas (dichroniškas), ir sistemiškas (sinchroniškas). Kosellecko tyrimo strategija pagrįsta tiek analitika, tiek hermeneutika, o istoriko kalbos metaforiškumas ir erdviškumas matomas kaip būtinas bandant užčiuopti, įvardyti pokyčius laike.

Pirmoji Kosellecko knyga, *Kritik und Krise* (1959), dažnai įvardijama kaip literatūriškai labiausiai vykusiai XX a. vokiškosios istoriografijos disertacija, buvo skirta problemai, po Antrojo pasaulinio karo spręstai plačių intelektualų sluoksnių. Kaip susiformavo ir kur glūdi XX a. Europos struktūrinės ištakos? Ši problema kartu buvo ir dabarties problema, kuri Koselleckui rūpėjo ne mažiau nei pati istorija, o jos tyrimas turėjo tarnauti dabarties kritikai. Kosellecko atsakymas – XX a. Europos ištakų istoria ieškoti XVIII a. buržuazinėje visuomenėje, besiformuojančioje politinės krizės, besirandančių istoriosofinių idėjų ir tikėjimo pažanga bei ateitimi sąlygomis. Ši *buržuazinio pasaulio patogenezės studija*, kaip ją paantraštėje įvardijo autorius, tam tikra prasme kartu tapo vienu jo *œuvre* leitmotyvų, skirtingų istorinių laikų šerdimi.

Nesigilinant į Kosellecko intelektualinę brendimo aplinką, kuri daugiau nei įspūdinga, esminga tai, kad jis siekė ištrūkti iš istorizmo tradicijos, kuri istoriją visada vaizdavo kaip linijinę laiko konstrukciją. Koselleckas nesutiko, kad istorija yra bendras, progresyvus, į ateitį orientuotas procesas ir kad

kiekvienas istorinis laikas disponuoja vertėmis pačiomis savaime, sau ir savyje. Pasak jo, istoristai pamiršo savo pačių istoriškumą. Šių istorizmo postulatų atsisakymas plėtojamas jo *Habilitationsschrift*, kuris knygos *Preußen zwischen Reform und Revolution* pavidalu pasirodė 1967 m. Jame Koselleckas atidengė XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės Prūsijos panoramą: siekias sukurti bendrą teisės sistemą, biurokratinės valstybės formavimąsi, institucines transformacijas, valdžios ir visuomenės įtampas. Tačiau Koselleckui svarbiausia ne instituciskumas, reformos ir socialiniai judėjimai, o koki ryšį konkretus istorinės praeities fragmentas turi su dabartimi, kiek jis dabartiškas, kaip skirtingi istoriniai laikai kaip geologiniai sluoksniai sąveikauja?

Minėtos knygos nebuvo kokie nors pamatiniai programiniai tekstai, nužymėję tolesnius Kosellecko tyrimų horizontus, tačiau, hermeneutiškai didžiadvasiškai žvelgiant į visumą (pradžią, pabaigą ir tai, kas plyti tarp jų), galima matyti esmines Kosellecko mąstymo trajektorijas. Abiejose knygose, tik skirtinga apimtimi, buvo parodyta yranti Senosios Europos socialinė ir politinė tvarka bei besiformuojantys nauji istorijos kaip vientiso ir ateities kaip progresyvaus proceso vaizdiniai. Kosellecko atradimų raktas – istorinė semantika, žodžių ir jų reikšmių pokyčių laike lokalizavimas. Istorinės semantikos dvasia septintajame dešimtmetyje buvo pradėtas *Pagrindinių istorinių sąvokų* (*Geschichtliche Grundbegriffe*) projektas, kurio *spiritus movens* ir vienas redaktorių buvo tas pats Koselleckas. Dažnai šis septyniais tomis materializuotas intelektualinis iššūkis matomas kaip Kosellecko *opus magnum*.

Pagrindinės istorijos sąvokos (pavyzdžiui, diduomenė, laisvė, legitimumas, valdžia, valstietija) yra šerdinės istorinės raidos sąvokos, kurios yra ir kintančio socialinio bei politinio diskurso indikatoriai, ir konstituoja patį istorinį tyrimo objektą. Kitaip tariant, tarp žodžių ir dalykų padėties visada tvyro skirtingo laipsnio įtampa. Reikšmės, dalyko ir situacijos konfigūracija nuolat kinta. Šios sąvokos, jų verbalinių išraiškų turinys ir kismas laike yra tiriami daugiau nei 2 000 metų aprėptyje. Lūžinis, pereinamasis laikas čia yra XVIII a., tiksliau, 1750–1850 m., kai naujai besiformuojantis modernusis pasaulis sąvokiškai apčiuopė savo dabartiškumą, atsidūrimą tarp praeities ir ateities, seni žodžiai įgavo naujas prasmes, kurios neberekalingos papildomų vertimų, paaiškinimų.

Koselleckas šiai laiko atkarpai suteikė teorinius kontūrus ir nukalė *pereinamojo laiko* (*die Sattelzeit*) sampratą, kurią kartais įvardijo kaip *epochų slenkstį* (*die Epochenschwelle*). Tai yra perėjimo atkarpa, kai žmogaus (žinoma, ne kiekvieno) žiūros horizontui dabarties, savojo laiko kalbinėje artikuliacijoje atsiveria ateities perspektyva, o praeitis tarsi svokiamama kaip kažkas tokio, kas likę už nugaros, tai, kas nebėra šiandienos dalis (pats Koselleckas toli gražu taip nemanė). Lygia greta šiuos mentalinius dalykus lydi fundamentalūs pokyčiai materialiniame tikrovės lygmenyje ir jo tikrenybėse – eksponentinis gyventojų skaičiaus didėjimas, naujų gamybos ir komunikacijos technologijų radimasis, – kurios tampa istorijos greitėjimo prielaidomis.

Skaitytojas pirmame lietuviškai publikuojamame Kosellecko tekste ras nemenką dalį šio autoriaus analitinio arsenalo, susieto su istorinių tikrenybių ir jo kalbinių išraiškų koordinacių sistema. Jis čia buvo nusakytas tik probėgšmom, tačiau jį atpažinti nebus sunku: nuo istorinės semantikos, per sąvokų istoriją link epochų slenkščio ir žemyn istorijos greitėjimo tiesiaja. Didžiajai daliai Kosellecko tekstų būdinga jau plėtotų temų ir problemų susiklojimai, sugrįžimai, papildymai, tikslinimai, permąstymai. Ne išimtis ir šis tekstas. Šiame tekste skaitytojas susidurs su užuomazgomis vėliau Kosellecko išplėtotos istorinių laikų sampratos, kuri iš esmės prieštarauja įprastam istorijos periodizavimui. Nuolatiniai įvairiopi *krizės* sugrįžimai, pasikartojimai, jos nerimą keliantis istorinis dabartiškumas leis užčiuopti Kosellecko istorinių laikų teorinius fragmentus. *Krizė* kaip laiko stokos, laiko spaudimo (ir ne tik) žymuo yra platesnės Kosellecko istorinių laikų teorijos architektonikos dalis.

Skaitytojui pateikiamas tekstas pirmą kartą publikuotas 1986 m. Tačiau, kaip nurodo pats autorius, kur kas platesnis, informatyvesnis jo variantas pasirodė 1982 m. trečiajame *Geschichtliche Grundbegriffe* tome. Pakartotinis teksto leidimas išėjo netrukus po Kosellecko mirties jo paties nužymėtų koncepcijos apmatų rinktinėje *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006. Laužtiniuose skliaustuose žymimos vertėjo pastabos. Tekstą iš vokiečių kalbos vertė ir pratarmę parašė *Vytautas Volungevičius*.

Kas šiandien atsiverčia laikraštį, susiduria su žodžiu „krizė“. Ji nurodo neužtikrintumą, kentėjimą, išbandymus ir kreipia link nepažįstamos ateities, kurios spėjimai nepasiduoda patenkinamai paaiškinami. Taip buvo tvirtinama 1840 m. prancūziškame žodyne¹. Ir šiandien nėra kitaip. Nuvertėjantis žodžio vartojimas apėmė beveik visas gyvenimo sritis: vidaus ir užsienio politiką, kultūrą, ekonomiką, Bažnyčias ir religijas, visus humanitarinius, socialinius ir netgi gamtos mokslus, techniką ir pramonę – tiek, kiek šios suvokiamos kaip mūsų politinės ir socialinės sistemos dalys, kaip būtinas mūsų gyvenamojo pasaulio pagrindas. Jei nuolatinis žodžio vartojimas būtų pakankamas tikros krizės požymis, tuomet turėtume gyventi visa apimančioje krizėje. Tačiau ši išvada pirmiausia liudija labiau miglotą kalbos vartojimą nei tai, kad ji padėtų diagnozuoti mūsų padėtį.

Kituose svarstymuose, remdamasis sąvokų istorija, pabandysiu atidengti keletą struktūrinių sąvokos bruožų, kurie leistų sustiprinti argumentus, juos patikslinti. Dėl to pirmiausia apžvelgsiu sąvokos istoriją. Antra, apmesiu semantinius modelius, kuriais galima nusakyti žodžio vartojimą Naujaisiais laikais. Trečia, noriu naujai iškelti kelis klausimus, kurie kyla iš krikščioniškosios tradicijos ir moderniojo sąvokų diskurso santykio.

I. Sąvokos istorijos apžvalga

„Krizė“ priklauso pagrindinėms, nepakeičiamoms graikų kalbos sąvokoms. Išve-

dant iš žodžio „krino“, reiškiančio atskirti, išsirinkti, spręsti, teisti; būti tarp; prilygti, ginčytis, kovoti, „krizė“ taikėsi į galutinį, neatšaukiamą sprendimą. Sąvoka implikavo užaštrintas alternatyvas, kurių jokios revizijos nebuvo galimos: sėkmė arba žlugimas, teisingumas arba skriauda, gyvenimas arba mirtis, galiausiai išganymas arba prakeiksmas.

Tukididas, kalbėdamas apie kovą tarp jėgų, omenyje turėjo karą lemiančius mūšius, iš kurių keturi nulėmė didžiuosius graikų ir persų karus. Taigi jau Tukididas įtraukia mūšius (kaip vėliau [Charles-Louis] Montesquieu) į bendrąsias sąlygas, kurios pirmą kartą leido kare keturiems mūšiams tapti lemiamais.

Hipokrato mokykloje tai buvo ligos kritinė fazė, kurioje galutinai sprendėsi mirties ir gyvenimo kova, kurioje spindimas buvo būtinas, tačiau dar nepriimtas.

Politikos srityje Aristotelis įžvelgė ne tik teisės gynimą arba teisingumo įgyvendinimą, kuriame dalyvauti buvo šaukiami visi piliečiai, bet ir politinius sprendimus, kurie visi kartu turėjo tapti būtino teisingo nuosprendžio pagrindu.

Nuo Naujojo Testamento teologijoje abi sąvokos – „krizė“ ir „teismo sprendimas“, – perimtos iš teisinės kalbos, įgauna naują, iki tam tikro lygmens nepermaidamą Dievo teismo reikšmę. Visiems tikintiesiems jau jų gyvenamuoju laiku jis buvo dabartiškas – ar tai būtų „krizė“ įvardijamas Paskutinis teismas laikų pabaigoje, ar Teismas Kristus ir Kristus atneštos šviesos šiam pasauliui pasirodymu.

Taigi potencialiai sąvoka apėmė visas paskiro žmogaus ir jo bendruomenės vidi-
nio ir išorinio gyvenimo sprendimo situa-
cijas. Visada omenyje buvo turimos ga-
lutinės alternatyvos, dėl kurių turėjo būti

¹ *Dictionnaire Politique*, publ. par E. Duclerc et Pagnerre, Paris, 1868 (7. éd.), 1839 (1. éd.), art. «crise», p. 298. Dėl visų kitų nuorodų žiūrėti mano straipsnį „Krise“ in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, hrsg. von O. Brunner u. a., t. 3, Stuttgart, 1982, p. 617–650.

priimti atitinkami nuosprendžiai, tačiau kurių alternatyvus išpildymas konkrečiu atveju jau buvo paruoštas.

Kalbant moderniai, tai buvo sąvoka, visada steigusi laiko dimensiją, kuri, iš tiesų, implikavo laiko teoriją: ar būtų tai, kad turi būti pasirinktas teisingas laiko momentas sėkmingam veikimui; ar tai, kad valdžios tvarka būtų stabilizuota ginant teisę ir teisingumo įgyvendinimą; ar tai, kad, pasak Galeno, medicininis sprendimas turėjo nustatyti teisingą ligos eigos fazę, kad būtų galima rizikuoti prognoze. Arba štai teologijoje. Pasak Jono [Evangelisto], priėmus Dievo žinią, nors dar neįvykęs Paskutinis teismas, kurio link juda visata, tačiau kurio atėjimas liko nežinioje, *hic et nunc* būtų išvengta prakeiksmo.

Kartu „krizė“ buvo nukreipta link laiko stokos, kurios suvokimas reiškė sąvokos prasmę. Beveik visoms kalboms apie krizę būdingas neapibrėžtumo žinojimas ir būtinybė numatyti ateitį tam, kad būtų išvengta nelaimės arba surastas išsigelbėjimas, dėl to, tai priklausė nuo tematizuotų gyvenimo sričių, įvairiais būdais buvo apribotos atitinkamos laiko atkarpos.

Lotynų kalboje žodis ir sąvoka „crisis“ medicinoje ir „judicium“ ar „judicium maximum“ teologijoje išsilaikė nuo Antikos iki ankstyvųjų Naujųjų laikų. Tomas Akvinitis savo *Compendium Theologiae* (Cap. 242) skyrė tris Dievo sūnaus vykdomo Teismo laiko tarpsnius: Teismas, įvyksiantis žmogaus gyvenamuoju metu, jo mirties valandą ir galiausiai Paskutinis teismas po antrojo Kristaus atėjimo. Lygia greta „krizės“ sąvokos istorija plėtojosi profesinėje kalboje, susietoje su Bažnyčios institucijomis ar atitinkamai įvairiais mokslo

fakultetais. Baigiantis Viduramžiams, kai Europos tautinės kalbos perėmė graikišką žodį, galima fiksuoti jo sėkmingą ir didėjantį plitimą. Ši sąvoka apėmė vis daugiau gyvenimo sferų: politiką, psichologiją, besivystančią ekonomiką, o galiausiai ir naujai atrastą istoriją. Galima surizikuoti ir tvirtinti, kad „krizės“ sąvoka prisidėjo prie minėtų sričių kaip savarankiškų mokslų atsiradimo.

Pirmiausia krikščionių tapo medicininis žodžio vartojimas. Galimas daiktas, kūno metaforika [vok. *die Corpus-Metaphorik*] valstybėms prisidėjo prie medicininės metaforikos postūmio. Ji pravertė diagnozuojant ligą arba sveikatą ir numatant gyvenimą arba mirtį.

Tačiau XVIII a. sąvoka įgavo savarankiškumą. Nuoroda į medicininę prasmę, kaip [Jean-Jacques] Rousseau tekstuose, dabar tapo vartojama sąmoningai kaip metafora. Pavyzdžiui, Vokietijoje buvo kalbama apie Vokietijos reicho sistemos krizę, dėl kurios buvo panaikinta federacinė konstitucinė struktūra, nes jos vidinių įstatymų nebeužteko, kad būtų stabilizuotas reichas. Todėl turėjo būti įsteigta papildoma Kunigaikščių sąjunga^[2], iš kurios 1785 m. preambulės kyla [krizinės situacijos] formuluotė.

Atsigręžiant į pirmines istorines sąvokas, „krizė“ nuėjo panašų kelią kaip ir abi temporalinės „revoliucijos“ ar „progreso“ sąvokos, kurių erdvinė ar natūrali pirminė reikšmė [vok. *die Vorbedeutung*] išsisklaidė

² 1785 m. liepos 23 d. Prūsija, Hanoveris ir Saksonija sudarė trijų kurfiurstų sąjungą, prie kurios vėliau prisijungė daugiau Šventosios Romos imperijos kunigaikštysčių. Kunigaikščių sąjunga buvo sudaryta Prūsijos, kuri tuo metu konkuravo su Austrija dėl hegemonijos Šventosios Romos imperijoje, iniciatyva.

su Apšvieta. Tai pastebėjo jau [Gottfriedas Wilhelmas] Leibnizas, kuris, išskylant Rusijos imperijai Šiaurės karo metu, įžvelgė naujos pasaulio tvarkos susidarymą: „Brančiausios laikų akimirkos slypi dalykų kaitoje. Dabar Europoje vyksta pokyčiai, ji apimta krizės, kokios dar nebuvo nuo Karolio Didžiojo imperijos laikų.“³ Sąvoka įgavo istoriosofinį matmenį, maža to, ji atvėrė šį matmenį, kurį XVIII a. vis labiau turėjo pripildyti. „Krizė“ virsta istoriosofine pagrindine sąvoka, pretenduojančia savo pačios laiko diagnoze paaiškinti bendrą istorinį procesą. Visada yra tam tikras savas laikas, kuris nuo tada [XVIII a.] patiriamas kaip krizė. Ir savojo laiko situacijos refleksija disponuoja tiek visos praeities pažinimu, tiek ateities prognoze.

Vėliausiai nuo Didžiosios Prancūzijos revoliucijos tiek politinėje, tiek socialinėje istorijoje „krizė“ tampa svarbiausiu interpretaciniu įrankiu. Tas pats galioja ir ilgalaikei pramonės revoliucijai, kuri yra lydima ir veikiama moksliskai išsidiferencijavusių krizės ir konjunktūrų teorijų.

Tiesa, į akis krinta tai, kad, priešingai nei politinėje ekonomijoje, XIX a. istorinėms visuminėms koncepcijoms nebuvo išplėtotą jokia eksplicitinė krizės teorija. Jacobas Burckhardtas išlieka vienintelė išimtis. Net pats Marksas, siekęs savo ekonominę teoriją susieti su istorijos filosofija, į klimpo krizės teorijos formulavime, kurio, atsižvelgdamas į šią sąvoką, 1939 m. (*business cycles*) kategoriškai atsisakė [Josephas] Schumpeteris. Ir XX a. krizės

teorijos apsiriboja tokiais specialiomis mokslo sritimis kaip psichiatrija ar politologija. Globalios krizės teorijos, buvusios XVIII–XIX a. istorijos filosofijų implicitinis pagrindas, šiandien pasižymi prasta reputacija kaip nerimtos, nes yra empiriškai nepakankamai realizuojamos ar atsparios. Taip atsigręžiamo į „krizės“ kaip pagrindinės istorijos sąvokos semantiką.

II. Trys semantiniai modeliai

Pradžioje „krizės“ reikšmės medicininis turinys smarkiai paveikė politinę žodžio vartoseną, vėliau į pagrindinę istorijos sąvoką įsiliejo daugybė teologinių elementų. Tai galioja jau 1640–1660 m. Anglijos pilietinio karo retorikai. Lygiai taip pat tai būdinga ir istoriosofiškai reflektuotam kalbos vartojimui, bendrai įsitvirtinusiame nuo vėlyvosios Apšviestos. Dievo teismo ir apokalipsės asociacijų jėga skverbiasi į žodžio vartojimą taip, kad dėl naujos sąvokos darybos teologinės kilmės negali kilti jokia abejonė. Tai pirmiausia pasireiškia tuo, kad istoriosofinės krizės diagnozės sėkmingai veikia su kietosiomis būtinybės alternatyvomis [vok. *die Zwangsalternativen*], kurios yra kenksmingos diferencijuotai diagnostikai, o kartu per pranašiską kalbos vartojimą atrodo esančios veikmingesnės ir akivaizdesnės.

Taip, kaip vėliau apmesiu tris semantinius modelius, rizikuojama nederamai supaprastinti istorinį faktinį sąvokos vartojimą. Šiaip ar taip, galima išskirti tris semantinius pasirinkimus:

Pirma, istorija gali būti interpretuojama kaip nuolatinė krizė. Pasaulinė istorija yra žmonijos teismas [vok. *das Weltgericht*]. Omenyje turima proceso sąvoka.

³ [G. W.] Leibniz, *Konzept eines Briefes an Schleiniz* (23. 9. 1712), *Leibniz' Rußland betreffender Briefwechsel*, hrsg. von V. Guerrier, Petersburg und Leipzig, 1873, t. 2, p. 227f., cituota pagal: D. Groh, *Rußland und das Selbstverständnis Europas*, Neuwied, 1961, p. 39.

Antra, „krizė“ gali įvardyti vienkartinį, pagreitį įgaunantį procesą, kuriame sistemą ardantys konfliktai tarpusavyje susimazgo tam, kad po krizės paruoštų naują būklę. Tada „krizė“ nurodo epochų slenkščio [vok. *die Epochenschwelle*] perėjimą, procesą, kuris *mutatis mutandis* gali pasikartoti. Net ir tada, kai istorija pavieniui atveju išlieka vienkartiška, ši sąvoka liudija galimybę, kad pokyčio stūmiamai gali rutuliotis analogiškais formomis. Todėl aš siūlau ją laikyti pasikartojančių periodų sąvoka.

Trečia, „krizė“ tiesiog gali reikšti paskutinę ligšiolinės istorijos krizę, dėl to teiginiai apie Paskutinį teismą visur yra vartojami tik metaforiškai. Jei, lyginant su mūsų ligšiolinės istorijos eiga, šis modelis turi būti charakterizuotas kaip utopinis, visgi nebegalima atmesti to, kad, atsižvelgiant į šiuolaikinės susinaikinimo priemones, egzistuoja visos galimybės jį įgyvendinti. Priešingai nei minėtos, ši krizės sąvoka yra grynai ateities sąvoka ir taikosi į paskutinį sprendimą [vok. *die Letztentscheidung*].

Minėti modeliai faktiškai nepasirodo istoriosofiniame arba istorijos teoriniame diskurse gryna forma, tačiau vienas kitą paremia, yra susimaišę ir įvairiai pasiskirstę. Nepaisant jų teologinio nelaidumo, visiems trimis modeliams bendra tai, kad jie pretenduoja pasiūlyti istorijai imanentinius krizių, teoriškai galinčių atsisakyti Dievo įsikišimo, aiškinimo apmatų.

Yra keletas trijų pagrindinių semantiinių pozicijų papildymų. 1. „Pasaulinė istorija yra žmonijos teismas“ – tai [Friedricho] Schillerio posakis, tapęs tarsi Naujųjų laikų *motto*. Atrodytų visiškai atsitiktinai šis pasažas pasirodo viename meilės eilė-

raštyje, kuriame Schilleris kaltina pražioposotą, niekada daugiau nesugrąžinamą progą: „To, kas minutei buvo pralaimėta, / Ir amžinybė negrąžins.“⁴ Formaliai kalbama apie Paskutinio teismo, kuris vyksta visada ir nuolatos, įlaikinimą [vok. *die Verzeitlichung*]. Kiekviena diena yra Paskutinė. Kadangi kiekviena kaltė be pasigailėjimo patenka į atskirą biografiją, politinių bendruomenių istoriją, visą pasaulinę istoriją, kartu buvo pasakytas ir antikrikščioniškas sąmojis. Modelis suderinamas su lemtimi, kurią Herodotas parodo esančią už visų pavienių istorijų, kurios ir vėl gali būti suprantamos kaip pasauliui imanentiško teisingumo išsipildymas. Tačiau Schillerio posakiu pareiškiami didesnė pretenzija. Jų vidujybinis teisingumas priskiriamas ne tik pavienėms istorijoms, pasižyminčioms beveik magišku atspalviu, bet ir pasaulinei istorijai *in toto*. Logiškai kiekvienas neteisingumas, kiekvienas neišmatuojamumas, kiekvienas nenubaustas nusikaltimas, kiekviena beprasmybė ir betikslisliškumas apodiktiškai pašalinami. Taip įrodymo krūvis šios istorijos prasingumu labai padidėja. Jau nebe istorikas, kuris, remdamasis savo geresniu praeities išmanymu *ex post*, tiki galįs moraliai teisti, tačiau jis pats yra pajungiamas istorijai kaip veikiančiam subjektui, kad ji [istorija] įvykdytų teisingumą. Hegelis visą šią našlą – sugaudyti visus iš minėto posakio kylančius moralinius nukrypimus ir nepakankamumus – perėmė ant savo pečių. Jo pasaulinė istorija išlieka žmonijos teismu, nes pasaulio

⁴ [F.] Schiller, „Resignation. Eine Phantasie“, in: *Sämtliche Werke. Säkularausgabe*, hrsg. von E. von der Hellen u. a., Stuttgart und Berlin o. J., t. 1, p. 199. Vertimas Albino Žukausko, žr. Frydričas Šileris, *Eilėraščiai. Dramos*, Vilnius, 1989, p. 29–31.

dvasia arba Dievo mintys joje [istorijoje] savęs išsižadada, kad save joje atrastų. Žvelgiant teologiškai, omenyje turima paskutinė ir tik pamąstoma erezija, kuri apskritai nori tapti teisinga krikščioniškam istorijos aiškinimui.

Tačiau Schillerio mintį buvo galima nepertraukiamai naudoti tol, kol istorija buvo interpretuojama kaip pasauliui imanentiškas procesas. Liberalai nepavargo juo remtis, kad iš jo galėtų išvesti savo veiksmų legitimumą. Tačiau ir darvinistinės bei imperialistinės istorijos filosofijos galėjo nuolat į jį atsiremti, nes sėkmė, stipresniojo įsitvirtinimas apmokėjo pretenziją į istorinį legitimumą iki pat Hitlerio sentimentalaus savigailos atsižadėjimo – tas, kuris žlunga, yra pagrįstai to nusipelnęs.

Esama semantinių pasirinkimų, kurių pasekmių naštos jokių būdu negalima priskirti jų kalbiniams pradininkams. Tas, kuris yra pasiruošęs Hitlerio ištakų ieškoti Hegelio ar Schillerio tekstuose, tampa selektyvios istorinės įtakos pretenzijos auka. Pasaulinė istorija kaip žmonijos teismas pirmiausia implikuoja idėją, kad kiekviena sprendimo priėmimo situacija yra kuriama vienodos būtinybės.

Šia prasme Schillerio posakis buvo pritaikomas ir teologiškai, kai apie 1837 m. Richardas Rothe'ė konstatavo: „Apskritai ištisa krikščioniška istorija yra viena didelė nenutrūkstama mūsų padermės krizė.“⁵ Arba kai Karlas Barthas šią nuolatinę krizę atidengė visiems finalistiniams ir teleologiniams obertonams, kad paaiškintų ją egzistenciškai: „Vadinamoji „išganymo istorija“

tėra tik tebesitęsianti visos istorijos krizė, tai nėra tiesiog istorija istorijoje ar šalia jos.“⁶ Čia „krizė“ kaip sąvoka prarado savo galutinio arba pereinamojo laiko reikšmę. Tiesiog ji tampa struktūrine krikščioniškai suvokiamos istorijos kategorija, eschatologija tarsi tampa istoriškai absorbuojama. Karlas Popperis savo *Tyrimo logikoje* pasinaudojo šiuo metaforiniu krizės sąvokos išplėtimu. Jo knyga yra pažinimo teorija, metodologija, kurioje jis 1934 m. rašo: „Ši knyga yra savojo laiko kūdikis, krizės kūdikis ir pirmiausia – fizikos krizės. Ir jei joje tvirtinamas krizės permanentiškumas yra tiesa, tai krizė yra normali itin išvystyto racionalaus mokslo būklė.“⁷ Būtent dėl to, bent jau šiuo atžvilgiu, teologija ir gamtos mokslas būtų vieningi.

2. Teoriškai mažiau reikli yra *krizės kaip pasikartojančių periodų* sąvoka. Ja keliamas klausimas dėl galimų istorijos procesų sąlygų, kad, atsispiriant nuo jų palyginamumo, būtų galima išskirti bendrybes ir skirtumus. Semantinis modelis nepretenduoja paaiškinti istorijos visumą ar patvarumą. Pavyzdžiui, Jacobui Burckhardtui pavyko nurodyti antropologines konstantas, įgalinusias įvairias krizės trajektorijas atitinkamose jų istorinėse artikuliacijose. Kaip istoriškai vienkartinę krizę jis apibūdino Didįjį tautų kraustymąsi, kuris buvo ne paskutinėje vietoje sudarant palankias sąlygas universaliems Bažnyčios siekiams susiformuoti. Šalia to kaip nuolatinei krizei, kurios pabaiga nežinoma, jis paliko vietos tik Naujiesiems laikams. Galiausiai už visų

⁵ R. Rothe, *Die Anfänge der christlichen Kirche und ihre Verfassung* (1837), cituota pagal: P. Meinhold, *Geschichte der kirchlichen Historiographie*, München und Freiburg, 1967, t. 2, p. 221.

⁶ K. Barth, *Der Römerbrief* (1918), 9. ND der 5. Aufl. (1926), Zollikon und Zürich, 1954, p. 57, 32.

⁷ Cituota pagal: L. Schäfer, „Laßt Theorien sterben anstatt Menschen. Vor hundert Jahren wurde Karl Popper geboren“, in: *Neue Zürcher Zeitung*, 27./28. Juli 2002.

kitų krizių jis atrado daugiau tęstinumą nei konkrečiu momentu gyvenusiųjų suvokimas būtų norėjęs pripažinti.

Semantiškai čia galima įkurdinti ir ekonomikos krizės sąvoką. Už ekonominių krizės modelių stovi XVIII a. pusiausvyros metaforika, kuri niekada nepasiduoda visiškai empiriškai išpildoma. Kalbant bendrai, į krizę nugrimztama tada, kai pusiausvyra tarp pasiūlos ir paklausos, tarp pinigų ir prekių cirkuliacijos taip pažeidžiama, kad recesijos ir regresas tampa matomi visur. Tačiau kartu ligšiolinė patirtis moko, kad po krizės visuomet pradėdavo augti bendras našumas. Atrodo, šios krizės teorijos paradoksas yra tas, kad pusiausvyra gali būti išsaugota arba atkurta tik tada, kai produktyvumas toliau didėja, o ne stovi, nes priešingu atveju susitraukimas atrodo neišvengiamas. Šiuo požiūriu lig šiol šis modelis rėmėsi progresu, be kurio jis būtų empiriškai neišpildomas. Kaip teigė XIX a. konjunktūrų teoretikas Molinari: „Kiekvienas bet kokio masto progresas pasižymi savo krize.“⁸ Man atrodo, šis semantinis modelis, kad krizės yra progreso generatoriai, lig šiol gali būti patvirtintas tik ekonomikoje, gamtos moksluose, technikoje ir pramonėje. Šio modelio taikymui visai žmonijos istorijai aš atsisakau pateikti citatų. Jų kiekis yra neaprėpiamas. Vienas pavyzdys kalba už visus: „Iš kiekvienos krizės žmonija pakyla su didesniu žinojimu, aukštesniu padorumu, tyresniu tikslu.“⁹ Tai Franklino D. Roosevelto žodžiai, kuriuos jis pasakė neilgai trukus iki

savo mirties. Iš semantinio žiūros taško turi būti iškeltas klausimas, ar „progresas“ yra šerdinė „krizės“ sąvoka, o gal pasikartojančių „krizės“ periodų sąvoka yra teisinga šerdinė sąvoka, kuriai pajungiamas ir „progresas“. Jei „krizė“ kaip pasikartojančių periodų sąvoka gali pretenduoti į didesnę aiškinamąją galią, tada nenuginčijamai egzistuojantis progresas galėtų būti įtrauktas į savąjį santykį su krize.

3. *Krizė kaip paskutinis sprendimas.* Šio semantinio pasirinkimo, kad krizė, kurioje kiekvieną kartą esama, yra paskutinis didelis ir nepakartojamas sprendimas, po kurio ateityje istorija atrodys visiškai kitaip, imamasi vis dažniau, kuo mažiau tikima absoliučia istorijos pabaiga Paskutinio teismo metu. Šiuo požiūriu turimas omenyje teologinės tikėjimo tiesos pakeitimas. Jos reikalaujama iš pačios pasauliui imanentinės istorijos. Pasitelktini keli pavyzdžiai. Robespierre'as matė save kaip vykdytoją moralinio teisingumo, kuris per prievartą, prieš savo paties valią išsikovoja savo galutinį persilaužimą. Atsižvelgdamas į Amerikos ir Prancūzijos revoliucijų krizes, Thomas Paine'as taip pat tikėjo, kad ateitis savyje slepia absoliutų lūžį. Taip pat ir pirmieji Didžiosios Prancūzijos revoliucijos partizanai, tapę nuožmiais jos bonapartiškų pasekmių priešininkais, pajėgė išverti šį semantinį pasirinkimą. Užtenka tik iš vokiečiakalbės erdvės paminėti Friedrichą Schlegelį, [Johanną Gottliebą] Fichtę ar Moritzą Arndtą, pasak kurių, absoliučiai žemiausias istorijos taškas slepia permainas išsivadavimui. Prancūzijai nurodytinas sociologijos iš revoliucijos dvasios (ne tik Restauracijos) gimimas. Saint-Simonas arba Auguste'as Comte'as žinojo gyvenantys „paskutinėje didžiojo-

⁸ G. de Molinari, *L'Évolution économique du XIXe siècle. Théorie du Progrès*, Paris, 1880, p. 102f.

⁹ Cituota pagal: W. Besson, *Die politische Terminologie des Präsidenten F. D. Roosevelt*, Tübingen, 1955, p. 20.

je krizėje“, kuri kartą ir visiems laikams galėtų būti peržengta ir įveikta moksliniu planavimu bei pramonės produkcijos augimu. Taip pat čia minėtinas Lorenzas von Steinas, pusiausvyroje tarp kapitalo ir darbo įžvelgęs paskutinę galimybę apsaugoti Europą nuo atkryčio į barbarybę.

Tam tikra prasme Karlas Marksas užstrigo tarpinėje pozicijoje. Viena vertus, jis užtikrintai tikėjosi, kad paskutinė kapitalizmo krizė su savimi atsineš besiantinančią laisvės nuo valdžios ir klasių skirtumų panaikinimo būklę. Kita vertus, jis nepajėgė kapitalizmo krizių interpretuoti niekaip kitaip, kaip tik taip, kad jos [krizės] neišvengiamai turėtų sistemą išsprogdinti. Iš vienos pusės, jis operavo sistemai imantinei krizės sąvoka, kuria atskleidė pasikartojančią ekonomikos krizių struktūrą. Iš kitos, jis žinojo sistemą griaušančią krizės sąvoką, kurią jis išvedė iš kitų kitados teologinių prielaidų ir kuri turėjo pasaulinę istoriją varyti į paskutinę didžiąją krizę. Be abejonės, tariama paskutinė kova tarp proletariato ir buržuazijos jam vyksta dimensijose Paskutinio teismo, kurio grynai ekonomiškai jam pagrįsti nepavyko. Tuo aš judu paskutinės savo dalies link.

III. „Krizė“ kaip klausimas krikščioniškajai tradicijai

Lengva kiekvieną kartą kaip paskutinio sprendimo laukiamą krizę atskleisti kaip perspektyvistinę iliuziją. Visų žmonių baigtinumui būdinga tai, kad jie konkrečiu momentu savo būklę mano esant svarbesnę ir priima rimčiau už visas įvykusias situacijas. Tačiau, netgi atsižvelgiant į Paskutinio teismo mokymą, reikėtų saugotis šios nekuklios žmonių savivertės tik kaip

perspektyvistinės klaidos pašalinimo. Gali būti, kad daugybė sprendimų pasirodo kaip paskutiniai sprendimai netgi tada, kai visa tai siejasi tik su išgyvenimo užtikrinimu. Graikiškąją būtinybės spręsti ir veikti esant laiko trūkumo situacijai prasme „krizė“ lieka sąvoka, kuri kompleksinėmis modernios visuomenės sąlygomis yra nepakeičiama. Aš noriu tai išplėtoti vienu istoriniu mintiniu eksperimentu.

Krikščioniškasis mokymas teigia, kad prieš pasaulio pabaigos atėjimą Dievas sutrumpins laiką. Paskui eina kosmologinis vaizdinys, kad Dievas kaip laikų viešpats numatyta pasaulio pabaigą gali įgyvendinti anksčiau būtent dėl išrinktųjų, kurių kančias jis sutrumpins (Mk 13,20; Mt 24,22). Dabar šį mitologinį apokaliptinio lūkesčio diskursą galima psychologizuoti ir ideologizuoti. Šiame tikėjime būsimu laiko sutrumpinimu galėtų būti nesunku įžvelgti kenčiančiųjų ir engiamųjų noro patvirtinimą kuo greičiau pamatyti rojus keičiamą vargą. Tačiau, jei eschatologinio laiko sutrumpinimo *topos* apžvelgiamas išilgai savo istorinių aiškinimų, atsiduriama priešais stulbinantį radinį, kad nuo pat pradžių viršistorinis laiko sutrumpinimas laipsniškai tapo istorijos greitėjimu. Pavyzdžiui, Lutheris tvirtai tikėjo, kad Dievas prieš nežinomą pasaulio pabaigą sutrumpins laiką. Tačiau jis nebetikėjo, kad prieš tai, kai amžinoji šviesa panaikins skirtumą tarp dienos ir nakties, metai virs savaitėmis, o savaitės dienomis. Laiko sutrumpinimą jis jau aiškino istoriškai: patys įvykiai, kurie įsibėgėję ritosi su Bažnyčios suirimu, jam buvo ateinančios pasaulio pabaigos pranašas. Besiveržiančio Paskutinio teismo įrodymo našta glūdėjo nebe mitiniame vaizdinyje, kad pats laikas yra sutrumpinamas,

tačiau ji [našta] buvo priskirta empiriškai apčiuopiamiems istoriniams įvykiams. Iš visiškai kitokios perspektyvos buvo aiškkinama gamtamokslinių atradimų istorija. [Franciui] Baconui lūkesčio ir vilties teikė tik vienas dalykas, kad išradimai būtų padaromi vis trumpesniais laiko intervalais, kad taip būtų galima vis intensyviau įvaldyti gamtą. Iš čia kilo ankstyvųjų Naujųjų laikų protas. Pasak Leibnizo, pasauliui imanentiškas progresas vis greičiau, vis su didesniu pagreičiu sukurs geresnę pasaulio tvarką. Apokaliptinis laiko sutrumpinimas tapo istorinio progreso pagreičiu. Aiškinimo schemas turiniai buvo kardinaliai pakeisti. Rojus bus pasiekiamas tik po pasaulio pabaigos ir [jo] pasiekiamumas jau šiame pasaulyje yra logiškai nesuderinami.

Tačiau kosminis laiko sutrumpinimas, turintis įvykti prieš Paskutinį teismą, neišplėšė iš krizės sąvokos jos prasmės. Taip pat ir Naujųjų laikų pasaulio greitinimą, dėl kurio tikrumo turinio nekyla jokių abejonių, galima suvokti kaip krizę. Akivaizdūs yra darytini sprendimai, kurie moksliški ar ne, norėti ar nenorėti, yra apie tai, ar ir kaip išgyvenimas šioje žemėje yra ar nėra įmanomas. Kosminis laiko sutrumpinimas, kuris kažkada turėjo įvykti mitinėje Paskutinio teismo kalboje, šiandien empiriškai verifikuojamas kaip istorinių įvykių sekų greitinimas. Pasak Jacobo Burckhardto: „Pasaulinis procesas netikėtai atsiduria baisioje spartoje. Pokyčiai, kuriems priešingu atveju reikia šimtmėčių, atrodo, praeina kaip trumpalaikiai fantomai per mėnesius ir savaites ir taip yra įvykdomi.“¹⁰ „Krizė“ yra bendra skė-

tinė [vok. *Oberbegriff*] apokaliptinio laiko sutrumpinimo, įvykstančio prieš Paskutinį teismą, ir istorijos greitinimo sąvoka. Ar tai turėtų būti tik kalbinis atsitiktinumas? Bet koku atveju krikščioniška ir nekrikščioniška „krizė“ reikšmė nurodo didėjantį laiko spaudimą, kurio, atrodo, žmonija šioje žemėje išvengti negali.

Todėl pabaigai siūloma temporalinė hipotezė, kuri nėra visiškai nauja. Apžvelgiant ligšiolinę žmonijos istoriją iš šandienos, ją galima pavaizduoti trimis eksponentinėmis laiko kreivėmis. Lyginant 5 milijardų metų skalėje, nuo tada, kai mūsų planeta buvo padengta kieta žemės pluta, tuomet vienas milijardas organinės gyvybės metų yra trumpas laiko tarpas. Tačiau dar trumpesnis yra 10 milijonų metų amžius spėjamos žmogiškosios būtybės, kurios pačios pasigamintiems įrankiams galima įrodyti esant 2 milijonus metų.

Antrąją eksponentinę laiko kreivę galima pavaizduoti 2 milijonų metų skalėje nuo tada, kai žmogus iš kitų gyvybės formų išsiskyrė savo pasidirbtais įrankiais. Pirmieji autentiško meno artefaktai buvo sukurti prieš 30 000 metų, žemdirbystės ir gyvulininkystės atsiradimas datuojamas maždaug prieš 10 000 metų. Matuojant pagal 2 milijonų metų savosios gamybos skalę, maždaug 6 000 metų aukštosios miestietiškos kultūros nuo tada, kai pasirodė rašytinės kultūros palikimo ženklų, yra trumpa laiko atkarpa. Ir tik daug vėliau eina svarstymai filosofijoje, poezijoje ir istoriografijoje.

Trečioji eksponentinė laiko kreivė išryškėja tada, kai remiamasi aukštųjų miestietiškų kultūrų organizavimusi, prasidėjusiu tik prieš 6 000 metų. Žvelgiant į jų palyginti nenutrūkstamą istoriją, mo-

¹⁰ J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, hrsg. von R. Stadelmann, Pfullingen, 1949, p. 211.

derni industrinė mokslu ir technika pagrįsta visuomenė susiformavo tik maždaug prieš 300 metų. Greitėjimo kreivę galima pavaizduoti trimis duomenų grupėmis. Medijų komunikacija taip pagreitėjo, kad potencialiai sukurta įvykio ir žinios temporalinė tapatybė. Kartu dešimteriopai padidėjo susisiekimo greitis. Nuo tada tokios gamtos jėgos kaip vėjas, vanduo ar gyvulių jėga buvo pakeisti technikos – garo mašinos, elektrinių mechanizmų ir vidaus degimo variklio. Komunikacinių priemonių greitėjimas žemę sumažino iki erdvėlaivio. Vienalaikiškai analogiška eksponentinė laiko kreivė didėja gyventojų skaičius. Nepaisant visų masinių naikinimų, XVII a. pasaulinė populiacija nuo pusės milijardo padidėjo iki dviejų su puse milijardo žmonių XX a. viduryje, iki šio pabaigos pasiekianti beveik aštuonių milijardų ribą.

Tris eksponentines laiko kreives galima nuvertinti kaip tuščią laiko leidimą, menk-

niekį. Tačiau neabejotinai išryškėja riba, kurios nebegali nepaisyti joks techninis ir mokslinis progresas. Prie to prisideda dar ir tai, kad tokia pačia eksponentine laiko kreive padidėjo savarankiškos žmonijos susinaikinimo jėga.

Kyla klausimas, ar mūsų semantinis krizės kaip paskutinio sprendimo modelis neįgavo daugiau galimybių būti įgyvendintas nei kada nors anksčiau. Jei taip yra, tada reikėtų dėti visas jėgas, kad būtų išvengta žlugimo. Ir Katechonas yra teologinis atsakymas į krizę [2 Tes 2,7].

Tris eksponentines laiko kreives galima interpretuoti kaip pagreičio katalizatorius, kurie ateities ekstrapoliacijas galutinai padaro neįmanomas. Galbūt atsakymas į krizę slypi tame, kad ieškoma stabilizatorių, kuriuos galima išvesti iš ligšiolinės ilgos trukmės žmonijos istorijos. Gali būti, kad šis klausimas formuluotinas ne tik istoriškai ar politiškai, bet ir teologiškai.